

AV

17 Hezîran 2017

WEKE AVÊ BE, HEVAL!

Av destpêka her tiştî ye. Thales weha gotiye, Bruce Lee veguherandiye felsefeyek şer, Heraclitus bi me daye bîranîn ku mirov nikare du caran têkeve heman çemê, Lucretius behsa veguherîna domdar a avê kiriye. Lê av di heman demê de qadeke têkoşînê ye; belkî kevintirîn jî ye. Yên ku li dora vê maseyê rûniştî ne – hîdrojeologek, çalakvanek mafê avê, pêşengek tevgera jîngehê û sê hunermend – ji ciyên cuda li avê dinêrin lê hemû heman tiştî dibînin: cîhanek ku tê de av nema dikare bi rehetî biherike.

Çalakvanek dema rêwîtiya xwe vedibêje dibêje "ez wek avê me." Jiyanek ku ji mîmariya dîmenê heta xebata mafê avê dirêj dibe. Di destpêka rê de keşfa robar û kaniyên Stenbolê heye, di nava rê de fêmkirina ka çawa plansaziya bajêr avê nedîtbar dibe, di dawiyê de tevlibûna tevgera navneteweyî ya edaleta avê. Dema li Stenbolê biribûnên avê diqewimin, ramana ku av mafekî ye xuya dibe. Li Bolîvyayê şerên avê derdikevin, li Afrîkaya Başûr çikandeqên pêş-erêkirinê tên çêkirin, li Îrlandayê mirov li dijî fatûreya avê dadikevin kolanan. Ev pêlek gerdûnî ye, lê li Tirkîyê hîn jî têra xwe nayê axaftin.

Kampanyaya Mafê Avê bi vî awayî tê dinyayê. Di destpêkê de bi daxwaza ku av wek mafekî bîngehîn ê mirovan were nasîn rê tê girtin. Pejirandina avê wek mafekî mirovan ji aliyê NY ve di sala 2010'an de destkeftiyek e, lê destkeftiyek ku tenê li ser kaxezê maye. Ji ber ku di heman demê de kelameşandina avê dilezîne, avên belediye têne taybetîkirin, sektora avê ya boştal bi qatîkirinê mezin dibe. Û ev pirs li hewayê dimîne:

"Mafê herikîne yê avê heye. Em behsa mafê mirovan ê li avê dikin lê em behsa mafê avê bi xwe nakin. Çima divê robarek bi rehetî neherike?"

Mafê avê ne tenê têgehek e ku bes ya mirovan e; avê bi xwe jî mafên xwe hene. Bi rehetî herikîn, rîya xwe dîtin, di bin axê de geriyên, gihîştina behrê. Çiqas em wê di lûle, bend, şûşe û qenalana de girtî bigirin, em bi rastî damarên xwe digirin. Nivîsandina mafên xwezayê di destûra Bolîvyayê de, têgeha Pacha Mama ya Ekvator – ev nişan in ji erdnîgariyên dûr lê hemû li bersiva heman pirsê digerin: gelo dikare av bê xwedîkirin? Li Îtalyayê bi referandûmek taybetîkirina avê hat sekinandin. Li Yûnanistanê, li Îrlandayê, li her derê mirov li dijî kelameşandina avê derdikevin. Lê li Tirkîyê ev nîqaş hîn nahatiye ser bîngehek têra xwe fireh. Çalakvaniya mafê avê wek niyek di nav tevgera jîngehê de dimîne, lê her dilopa ku ji çikandeqê diherike siyasî ye.

DOL DI SERHILDANÊ DE

Dengê ji Behra Reş bilind dibe. Çîroka têkoşîna li dijî HES'an a li dolên Arhavî, bi rastî çîroka wergerê ye. Ji aliyek ve zimanê çalakvanên ji Stenbol û Enqereyê tê – huqûq, nirxandina bandora derûdorê, biryarên dadgehê, pîvana qutbirîna kêmtirîn, rêjeyên ava jiyana herî kêr. Ji aliyê din ve zimanê gundiyan heye: robar, masî, gûz, çay, mêş, ax. Wergêranî di navbera her duyan de, belkî zorîtirîn beşa têkoşînê ye. Lê ev wergêranî ne yekalî ye; jinên gundî jî zanyariya xwe, bedenên xwe, dengên xwe diwergerînin zimanê çalakvaniyê. Û carinan wergerê herî bi bandor ev e ku jinek li ber buldozerê dirêj dibe.

Dema radyasyona Çernobîlê ket Behra Reş, neslek bi penceşêrê re hat naskirin. Jehra ne dîtbar a ku di pelên çayê, gûzan, axê de daketî, salan paşê wek nexweşiyê vegeriya. Lê wê tecrubeyê tiştek din jî hîn kir: pîrsa jîngehê di ber bedenê re derbas dibe. Wêranî ya ku HES'ek diafirîne, mîna metastazê ye. Ne tenê organek tenê, hemû sîstemê dixê. Dema lûle li robarê tên kişandin, ne tenê av tê birîn; masî diçin, baxçe ziwa dibe, mêş kêr dibin, hilberîna gûzan

dakeve, ciwan ji gund koç dikin. Û dema jinên li ber buldozerê dirêj dibin, ne tenê ji bo robarekê, ji bo şewazek tevahî ya jiyanê dirêj dibin.

Maskeyên balînderê li xwe dikin — hem sembola berxwedanê, hem riyek e ku wek xwezayê bi xwe biaxivin. Dema şirketa MNG hat, Hawa Anne li ber buldozerê sekinî. Huqûq fêr bûn, pîvana qutbirîna kêmtirîn fêr bûn, rêjeyên ava jiyana herî kêr jiber kirin, çûn dadgehan. Ev ne armancên jiyana wan bûn; lê têkoşîn mirov dibe ciyên ku texmîn nedikirin. Piştî demekê, piştî paneleke sêyem an çaremîn, mirov dest pê dike difikire "ez jî biçûma navberê, dema Oğuz Hoca nikaribû were ez vê bibêjim." Gelo li gund di bin dara çayê de tiştê wisa bê kirin?

"Tu mecbûr nîn î kurban bî, eger te bi mijareke ekolojîk ve eleqedar e. Gerdûnîbûna kurbanê li vir girîng e. Divê em zêde bikin ku her kes mafê axaftinê li ser her tiştî heye, û em bikaranînên berevajî vê yekê red bikin û winda bikin."

Û Cîreltepe. Li serê dolên ku tê de têkoşîna HES'an tê dayîn, cihê ku planlama vekirina hewzên sîyanûrê heye. Ger karûbarekî mezin ê madenê yê bi qutirê çil kîlometreyî dest pê bike, nîqaşa HES'ê jî bê sûc dimîne. Ji ber ku sîyanûr ji nuqteya destpêka avên binerd belav dibe. Wek dermanê ku ji damarê tê dayîn, ji tilîya piyê ber bi mêşkê hemû ciyan digere. Çi av biherike çi neherike, dê jehrandî bibe. Hemû dol, hemû hewz, hemû jiyân.

"Tiştên ku em ê xilas bikin xilas dibin, di vê navberê de. Lewra dibe ku ez gelek lez im."

Di demên dawî de pêla kolaniyê ya têkoşînê diwartir dibe. Tenêbûnek heye. Di Geziyê de her kes hev bi germî hembêz dikir; tiştên gelek xwezayî, ji xwe peyda bûyî, hevpar hatî bûn — slogan, peyv, henek, hevkarîyên rojane yên biçûk. Tiştê ku Geziyê çêkir, tam ev bû: berxwedanên salên dirêj ên ji bo heywanan, jîngehê, li her derê yek bi yek pêkhatî, gihîştina hev. Çêkirina Geziyê jî bi rastî ev bû: têkoşînên salan ên cuda yên ku ji aliyek de berdewam dibûn — mafê heywanan, jîngeh, mafê bajêr — yekcar hatin gel hev. Niha wê enerjîyê wek ku belavbûyî xuya dike, hişîya belav dibe, êrîşên din hene, tenêbûneke ciddî heye. Lê ma em dîsa û dîsa nayên gel hev? Ev civînên me bi xwe bersivê in: rûniştin, axaftin, nefesgirtin, lihevguhdarîkirin.

DI BIN AXÊ DE, LI SER AXÊ

Hîdrojeologek behsa Mêrdînê, behsa Deşta Qiziltepeyê dike. Li wir avên binerd zû tîna kişandin. Her sal bîrok kûrtir dadikevin, tabûya avê dakeve. Dema ziwabûn û avdana zêde tê gel hev, çandinî di deştê de digihê serê hilweşînê. Cotkar wek bertekek riyên bazirganî digirin — şîlatiyek herî xav a li dijî avê. Lê li paş vê şîlatiyê bêçaretîyek kûr heye: dema bîr ziwa dibe kes nizane wê çi bê kirin.

"Av hebe jiyân heye. Av tunebe tune ye."

Teoriya hevbeşan a Ostrom li vir berbiçav dibe: av ne ya dewletê ye ne jî ya bazarê, ya her kesê ye. Lê "ya her kesê" ne tê wê maneyê ku "kes ne berpirsiyar e." Modêlên xweparastinê hene ku tê de civak dikarin çavkaniyên xwe yên avê biparêzin, parve bikin, berdewam bikin. Modêlên dînamîka sistemê heman tiştî nîşan didin: dema av tê kişandin, pêşî yên herî zerar dibînin tîna bandorkirin — cotkarên biçûk, heywan, dar. Paşê dorên zerardîtinê fireh dibin. Di dawiyê de dema bîrok ziwa dibin her kes wek hev dibe — di tîbûnê de.

Li bajêr lê wêneyek bi giştî cuda heye. Hûn dest dikin sifona, hûn duşa xwe digirin. Ew av dere ku diçe? Ber bi qatxaneyên paqijkirinê, avahiyên mezin ên ku şirketên taybet ji bo kar didomînin. Ji qenalan keşt-yat derdikeve, lastîkê kamyonê derdikeve, sermayek derdikeve. Û di rojên barînê de, herêmên pişesazî yên rêxistinkirî bê derbasî paqijkirina pêşîn avên xwe yên kîmyewî didin. Ji ber ku paqijkirina pêşîn lêçûn e, baran lê derfetek e ji bo revîna ji çavdêriyê. Em li Bosforê masî dixwin, em napirsîn ku ew masî di Kîjan avê de avjeniya kiriye.

Lê belê hetta peyva "berdewamiyê" jî tê pirsîn. Em çi didomînin? Îtirafa kesê ku ji perwerdeya endezyariyê re derbas bûye balkêş e: "Ya ku ji me re hat fêr kirin tim ev bû ku tu tiştê dikî, divê derdaneke wê ya taviilê hebe. Lê jiyân ew qas zelal nîne. Hem divê em ne bi kurt vebêjin, hem jî zelal bûyî û bibêjin ku encama vê dê ev be ne wisa, em ketin riyekê, em tiştê dikin."

"Av dê biherike, dê riya xwe bibîne. Ne hewce ye em pir zû biçin, bi ya min."

Û dema em dibêjin "herêmi" tim gund tê bîra me, lê herêmiya me jî ev e — ev bajar. Stenbol pevxwarinek heye ku ji sînoren erdnîgariya bajêr derbas dibe. Li vir çi dikarin werin kirin? Mirovên li vir derveyê bêtir nas bikin, mirovên ji derve werin vir, zanîn di her du aliyên de biherike. Zimanê dîtbar, di dîrokê de tim ji zimanê nivîskî û devkî bihêztir bûye. Çawa dê hunera, dîtbarî, zimanê afirêner bi tevgerên civakî re werin gel hev, çawa dê werin firehkirin — em vê yekê bi hev re biaxivin, em hev xwarin bidin, belkî em mînakên ku qet ne li vir bûn parve bikin.

PERE TUNEBE AV TUNEYE

Em kengê dest bi kirîna avê kirin? Di salên 1980'an de dema te diket dukana xwarinê û digot "ez gelek tîbûm," dukandar piyalakê avê dida te. Belaş. Ew av niha kelek bazirganî ye, di nav şûşeyek PETê de, li paş markek. Ev veguherîn ew qas hêdî bû ku me jî pê hesin nîn. Mîna ku tewla bakir cîhê xwe dide tewla teflon ya ne-girtî, mîna ku îmece cîhê xwe dide tixûb karên kesane. Hêsanî hat pêşkêş kirin, biha nehat pirsîn.

Hunermendek hewl dide vê veguherîna berevajî bike. Li Stenbolê li şûna daran ên ji bo avahisaziyê hatine birîn, bi pereyê xwe daran dikire û diçîne. Mijara wê ya rastîn lê belê avên Stenbolê yên ku hatine kefan. Robarên ku hatine girtin, di bin betonê de kelandî, veguherîn qenalên fosseptîkê. Di vî bajêrî de nêzîkî heştê robarên naskirî hene û ji bo yekî jî xebatek tevahî nehatiye kirin. Ji ku derê dest pê dikin, li ku derê diqedin, kîjan hîn jî diherike, kîjan ji mêj ve mirîye. Di nexşeyên kevin ên Stenbolê de rêyên avê xuya dibin; di nexşeyên nû de îz jî nîn e. Nîşandana robarekî binerd — kê dê vê yekê bike?

"Lûleyên ji wir diherikin, fosseptîk — li şûna wan jiyân dikaribû biherikiya. Em bi hilbijartina xwe veguherandin wan rêbazên çopê di nav vê şaristaniya çopê de."

Hunermendek din li peravê Kurbağaliderê enstalasyonê bi navê "Maruz" çêdike. Robar nema diherike, bêhna xerab tê. Dixwaze mirovan li ber wê bêhnê, wê dîtîna dirêj bike. Av neynikek dide me; dema em lê dinêrin, em xwe dibînin, lê em naxwazin bibînin. Û hunermendek sêyem dibêje ku av di xwezaya sînemayê de heye. Tiştê ku sînemavanên pêşîn dixwest tim av bû — herikîn, bê-deman, livîn. "Bê-demanî û halê herikîna avê, sînema jî hinekî wisa be — ev tişt bi hev re girêdayî ne." Temaşevan di nav wê herikîna de dema xwe dibîne. Û belkî sînema jî mîna avê ye: diherike, diguhere, winda dibe, lê îz dihêle.

Divê em ji ser tiştên berbiçav biçin. Dema tişteke berbiçav heye, mirov dest pê dikin bibêjin "âh, erê, dibe." Heştê robarên Stenbolê — ev dikare projeyek berbiçav be. Ji ku derê dest pê dikin, li ku derê diqedin, kîjan hîn jî dijîn? Nexşeyên kevin hene, nexşeyên avê hene; yekek kolektor e, nexşeyên dîrokî di destê wê de hene. Her yek ji wan robaran dê ji me re bibe neynik: dema em lê dinêrin, em ê avê bibînin, di nav avê de em ê xwe bibînin.

REWŞ, TÊGEH Û TULUM

Belkî dema çawa nedihat hêvî kirin a vê axaftinê ev e ku behsa çêkirina penîr tê kirin. Yekek penîreke tulum vedibêje: "Pêşî em penîrî bi tûlbentê dikişînin. Paşê em wê di nav çermê bizinê yê tulum de bi guvaştinê tijî dikin. Çiqas tê. Paşê em wê di axê de veşêrin. Piştî sê mehan penîreke gelek bi tam çêdibe." Ev metafor e: ger zanyariyek akademîk têra xwe nesekine ku rewşekê şîrove bike, dakeve ya ku bihistiye. Tam ji ber vê yekê, divê rewş bi guvaştinê di nav têgehê de were tijî kirin, di axê de were veşartin, gihîştina wê bê hêvî kirin. Hem wek kesekî ku ne ji wir e çûna ciyekê, hem bi pratîkek din — huner, akademî, çalakvanî — diyarkirina jiyana xwe û hewl dayîn ku ji wir têkiliyek were saz kirin: "tişteke bû ku me serê xwe lê bi geriya û me nedikarî ji wê derkevin. Lewra penîr, rewş, têgeh û tulum ji bo me hatin gel hev."

Zanîna li gundan veşartî ye di nav xwezayê de û li ber wendabûnê ye. Çêkirina kondelê bi tîlên ku ji riya nebata erati derdikevin. Vêxistina mêweyên fêkiyên çolê yên çolê — beşa rîwekê hişk e, ciyê ku bi gewdê re girêdayî nerm e — û li stûyê xistinê. Şopandina hêlîna pîrkojinê ji bo saetekê, dîtina ku zarokan dayikê dixwin û veguherandina vê yekê di axaftinekê ku nesilan dimîne: "Pîrkojinê bigirin, ev zarok dê min bixwin." Ev ne tiştên ku ji belgefilman tîlên fêr kirin, tiştên ku bi jîyanê tîlên zanîna in. Li wir çandeke çar hezar salî heye. Hemşînî, Lazî, mirovên ku bi zimanê Romayikayê diaxivin. Têkiliyên ku her yek bi avê, bi axê, bi nebatan re saz kiriye cuda ne, lê hemû ji heman riyê tê xwarin: di nav xwezayê de jiyîn, bi wê re hilberîn, jê fêr bûyîn.

Lê em dê vê zanîne çawa bigirin? Ji aliyek ve ramanê "anîn" heye — birina hunermendan, mizîkvanan, şanovanan ber bi gundan ve, lidarxistina ekofestîvalan. Lê ji aliyê din ve, "anîn" şûna "bi hev re hilberîn" rasttir e. Hunermendê ku tê, naçe ku tiştek bide wir, naçe ku tecrubeya wir nas bike, bi wê re bixebite. Dîtinê aşê li gund, beşdarîkirina îmeceya çînîna gûzan, guhdarîkirina stranên êvarê — ev ne tecrubeyên turîstîk in, bîngeha hilberîna hevpar e. Xwedîderketina rê, çêkirina aşê. Bi xurttir motîv jixwe di mirovên ku têkilî bi wê erdnîgariyê re saz kiriye de hene. Mijar ev e ku vê têkiliyê ji yekaliyê derxin. Mirov hene ku malekî gundî saz kirine, her tiştî bi xwe ferq dikin, bê kirîn dijîn, jixwe li wir hene. Tiştên gelek hene ku ji wan dikare were fêr kirin. "Em ê biçin wir, em ê tiştên ku ez behs kirim bijîn. Em ê di kurte demê de ne li hêviya tiştêkî bin."

Lê pêvajoya rezîlîkirina gundîyan li Tirkîyê ew qas dirêj e ku mirov ji ya ku zanibûn biyanî bûne. Tiştên ku ji gund in veguherîne tiştên ku şerm pê tînin kirin. Kesk, ax, sîtila bakir, îmece — hemû wek "îşareta paşmayîbûnê" hatine hesabandin. Niha berevajîgerinek balkêş heye: tiştên ku ji bajêr tînin dîtin xistin dest pê dikin balê her kesê dikişînin.

Destgirtina li axê, çînîna xwarina xwe, jiyana bi tiştên xwezayî. Lê hîn jî wek nostaljiyê, wek zanyariyek; ne wek bûyera wê bi xwe. Tiştên ji bajêr hatine îtin niha tiştên ku her kes "gelek balkêş" dibêje. Lê wek zanyarî balkêş, wek pratîk dîtin.

Meşîna li ser robarê û berhevkirina çopê hat ceribandin — di mizgefta gund de îlan hat çêkirin, etîkinlik hat lidarxistin, zarok beşdar bûn, kamyonkek piçûk a tîjî çop derket. Lê dema sala paşê em çûn rewşê dîsa heman bû. Du caran hatibû kirin, di sêyem de kes nehat. Ji ber ku li gund nema hêk hene, ji navenda bazarê tê kirîn. Her panzdeh xulekan ekarekê derdikeve, kelekê herdemê tê, mîwekê tê, market heta gund tê. Sermayedariya gerdûnî heta li serê çiyayî tê pê de te dibîne. Dema em biçûk bûn tiştek ku navê wê çop be tunebû; her tişt diveguherand, dihat bikaranîn, dihat sewitandin, diveguherand kompêst. Niha her tişt hazir tê, bi ambalaja plastîk. Û ew plastîk diçe robarê.

"Mirovên ku li wir in, ji pêşketinê di nav xwezayê de jixwe şahid in û ji wan encam derxistine. Ji wan axaftin derketiye. Hûn dikarin bifikirin? Tiştên wisa hene ku ez wan dinivîsim, kom dikim."

AÎTÎ

Jiyan li sê bajarên mezin û tu hîs nake aît tu yekî. Îzmîr, Enqere, Stenbol — di her yekê de pratîkên cuda hene lê di tu yekê de pêwendîya aîtiyê nayê saz kirin. Dema têkilî bi avê re tê birîn, motîvasiyona parastina wê jî wînda dibe. Lê li gund, li cihê ku tu lê hatî dinyayê, av rasterast jiyanê diyar dike. Ev gerdûnî nayê çareser kirin lê navê wê tê danîn: aîtî. "Ez kesekî biçûk im, li vir jî bîst mîlyonan bêhtir mirov hene. Nikarim. Lê li gund, li wir cihek heye ku hîn nehatiye kirin, hîn dikare were parastin. Û girîngtir; rasterast jiyanê wan mirovan bandor dike."

Dengê ji Londrayê tev lê dibe perspektîfêk din tîne. Li wir bi mîşan, bi nexşeyên pîrkojinê, bi bûreyan re bi hev re tê jiyîn. Di baxçeyê de hetta dermankirina giştî nayê kirin; naxwazîna habîyata zindîyan xera bikin. Ger te çop ji hev nedikir, çopa te nayê hilanîn. Peravên çeman ji êlîn; park, qadên werzîşê. "Wek modernîteyê divê pêştir bûya, lê ez jiyanek nêziktir li jiyanê min a li Erzîncanê dijîm." Em çiqas paqij dibin em pîs dibin û pîs dikin. Li wir çar konteynerên çopê yê cuda di mal de hene; ger ji hev nakî, çopa te nayê hilanîn. Cezakar û hişyariya hev re diçin. Li vir lê kampanyên hişyariyê li hewa dimînin, çavdêrî nayê kirin.

Bajarên mezin yekem rola modêlê ne, çî bixwazîna çî nexwazîna. Di hemû dîzîyan de, di filmên de, li her derê şêwaza jiyanê bajarî wek mînakê tê pêşkêş kirin. Û dema ew bajarîyên xwe çop diavêjin robarê, gundî jî heman tiştî dike — bi fikirîna "av wê bibe." Lê niha çopên me ew qas pîs in ku avê jî kapasîteyek heye. Ji qatxaneyên paqijkirinê nivîn derdikevin, qapaxa tuwaletê derdikeve, klozet derdikeve. Hêza siyasetdaranîne ya beledîyan gelek mezin e; xebata bi wan re ferz e.

"Ev metastaz in. Li ku derê cihê nexweşîya bîngehîna e divê em li wir bi mêjû hesabînin. Ne girîng e em li ku derê ne."

Û belkî metafora bîngehîna birbuçukê — zencefil — li vir watedar dibe. Civînên ku ne mecbûr in bi hev re bisekinin, ku diguherin, ku barê li ser hev nakin, lê ji heman bîngehê derdikevin. Ev axaftin wek bîngeha sereke, projeyên ku dê ji wan bişkivin, panel, weşan, ragihandin — wek bîngehê biçûk ên zencefilê, dê riyên xwe bibînin. Mîna ku av rîya xwe dibîne. Tiştê girîng ev e ku em rûberûyê hev bibin, em hev nas bikin û em bi hev re nefes bikişînin. Li şûna ku tavilê encamê bê hêvî kirin, baweriya li pêvajoyê. Bi kurte de nefikirîn. Em ketin riyekê — belkî bi xwarîne, belkî bi nivîsandîne,

belkî bi axaftina dîsa, belkî li Stenbolê, belkî li Behra Reş, belkî li Mêrdînê tîn gel hev. Veguhastina hevbeş a zanyarî û tecrubeyê; hem di taybetiya hunerê de, hem wek tevahî. Belkî em dema diçin wir, em zeraî didin; divê em ji aliyek wisa lê binêrin. Lê bê çûyîna wir, gotina mirovên li wir "binêre, mirov tîn, ma hûn dibînin ev mirov çiqas meraqdar in, çiqas tişteke binirx e ev"

jî gavekê ye.

Av dê biherike, dê rîya xwe bibîne. Lê em jî dê destûr bidin biherike.